

Lada Badurina – Nikolina Palašić

Fusnota o (Stojevićevoj) fusnoti¹

1 Ovaj bi se tekst mogao shvatiti dvojako: (1) kao osvrt na nekoliko Stojevićevih napisa o podrupku ili fusnoti (usp. Stojević 1995, Stojević 1999, Stojević 2010); (2) kao pokušaj razmatranja viševrsnih funkcija koje fusnote obnašaju u Stojevićevu znanstvenom (a napose u literarnom!) opusu.

Budući da – skromno pripominjemo – s profesorom Stojevićem dijelimo zanimanje za podrubnu bilješku ne samo kao za specifičnu značajku jednog tipa tekstova (znanstvenih, ali ne nužno njih i ne nužno samo njih!) nego i kao za (ne)odvojiv konstitutivni element teksta (usp. Badurina–Palašić 2010), naš bi prilog trebalo čitati kao *prigodnu* (podrubnu) bilješku (tj. podrubak) o mnogobrojnim i mnogovrsnim Stojevićevim fusnotama.

O fusnoti uvodno i sasvim općenito

O fusnoti se može pisati s raznih aspekata; tema je to zanimljiva i poticajna, te ćemo stoga s nemalim čuđenjem ustvrditi da će se razmjerno malo bibliografskih jedinica moći navesti na popisu literature koja bi nas trebala uvesti u intrigantno područje *fusnotologije*.² Početno ćemo stoga spomenuti samo neka pitanja (jer smatramo ih vrijednima pozornosti), no ne s namjerom da ih dalje elaboriram. Ostavit ćemo ih tek kao uvodne i uzgredne napomene (fusnote?)³ u tekstu koji smo zamislile kao (nepretenciozan) zapis o nekim Stojevićevim fusnotama.

2 Naziv (eventualne) znanstvene discipline preuzimamo od Milorada Stojevića (usp. Stojević 2010: 33). Doduše, Stojević osim navedenoga nudi još dva moguća naziva – *notologija* i *podrubologija*. Budući da dvoji o primjerenosti potonjega – zbog, kako veli, slaganja hrvatske i grčke riječi – možemo (mu) ponuditi i u tom smislu prikladniji naziv *podruboslovlje*!

Terminološkim se pitanjima ovdje više ne kanimo baviti. Ipak samo ukratko komentiramo svoj terminološki odabir: iako hrvatski naziv *podrubaak* smatramo vrlo dobrim i sasvim prihvatljivim, ipak se odlučujemo za germanizam/internacionalizam *fusnota*, i to ponajprije zbog njegove jednoznačnosti i općeprihvaćenosti u akademskom žargonu, ali i, ništa manje važno, zbog njegove *neutralnosti* u ovakvom tipu tekstova (podrobnije usp. u Badurina–Palašić 2010: 451–452; ondje više i o drugim nazivima; također i Stojević 1995 te Stojević 2010: 27).

No vratimo se radije spomenutome deficitu relevantne na fusnotu usmjerene znanstvene (i/ili stručne) literature. Izuzmu li se s popisa priručnička izdanja tipa *kako napisati doktorsku disertaciju/znanstveno djelo* (usp. npr. Gačić 2001, Oraić Tolić 2011, Šamić 1972) te pravopisni priručnici odnosno priručnici za pisce, urednike i izdavače (usp. npr. Badurina–Marković–Mićanović 2007; Mesaroš 1971; Ritter 2002, *The Chicago Manual of Style* 1993), koji reguliraju neka manje-više tehnička pitanja u vezi s pisanjem fusnota, za svega se nekoliko izvora na našem popisu literature (usp. ovdje *Izbor iz literature*; dakako, ne želimo tvrditi da je taj popis potpun i konačan!) može reći da se uistinu bave fusnotom ili podrupkom. Čak tri potpisuje Milorad Stojević! Uzme li se k tome u obzir da je prvi Stojevićev članak o podrupku objavljen 1995. godine, a zadnja (po svemu sudeći, ne i posljednja) njegova knjiga podrubačne tematike 2010. godine, može se reći da istječe drugo desetljeće narastanja Stojevićeve fusnotologije.

3 Spekulacija o općenitijem uvodu kao fusnoti „glavnoga“ teksta počiva na našim ranijim promišljanjima ove teme: ponajprije smatramo da se tekst pisan na dnu stranice, *ispod crte* može/treba čitati kao paralelan tekst ili *paratekst* (koji se kohezivnim silnicama vezuje uz tekst *iznad crte*), a potom želimo iskazati svoje uvjerenje da tekst u podrupku nipošto ne mora imati drugorazredno ili marginalno značenje (usp. Badurina–Palašić 2010).

Pojam parateksta shvaća se i šire (upravo, rekne bismo, u smislu u kojemu mi vidimo funkciju uvodnoga dijela ovoga priloga): u *paratekstualne dijelove teksta ubrajaju se, osim fusnote, ime autora, naslov, podnaslovi, posvete pa čak i predgovor i pogovor, dakle oni dijelovi koji nisu sastavnica „glavnoga“ teksta, ali je on njima okružen i s njima ulazi u višestruke i kompleksne odnose* (Moennighof 2001: 349; istakle L. B. i N. P.).

Prva se naša zapažanja tiču pojedinih u većoj ili manjoj mjeri tehničkih pitanja u vezi s pisanjem (i čitanjem!) fusnota. Jedno nam se čini sasvim izvjesnim: razvoj računalnih programa za pisanje i obradu teksta olakšava i pospješuje pisanje (čak i naknadno umetanje!) bilježaka na dnu stranice. Ima li se pritom na umu činjenica da se u zadnjim desetljećima u znanstvenim publikacijama promijenio uobičajen način navođenja bibliografskih podataka i/ili upućivanja na druge izvore (naime navođenje autora i godine izdanja, eventualno i stranice u zagradama u „glavnome“ tekstu, tzv. *harvardski način*, naspram ranijemu navođenju intertekstualnih poveznica u podrubačnoj zoni), može se reći da je fusnota – oslobođena dakle dužnosti donošenja bibliografskih podataka – postala spremna za intenzivnije preuzimanje nekih drugih funkcija. Ukratko, naša je hipoteza – koju (ovdje) ne namjeravamo posebno propitivati – da se fusnote danas pišu i više i drukčije.⁴

Ako se i složimo s konstatacijom da suvremeni autori mogu, tehničkim ograničenjima neometani, uživati u ugodi ispisivanja fusnota, moramo se –

4 Nekoliko je razloga zbog kojih unaprijed odustajemo od istraživanja koja bi potvrdila – ili opovrgla – našu hipotezu. U prvome redu pisanje fusnota smatramo u velikoj mjeri fakultativnim činom, čak i u znanstvenim tekstovima (fusnote, drugim riječima, nisu ni dokaz ni uvjet znanstvenosti kojega teksta); u obzir bi povrh svega trebalo uzimati ne samo znanstvena područja unutar kojih se znanstveni tekstovi pišu (npr. humanističko naspram društvenom ili prirodnom) nego i individualne stilove pojedinih autora unutar istoga područja (usp. i Badurina–Palašić 2010). Stoga bi, držimo, *fusnotnu dijakroniju* bilo uputnije istraživati unutar opusa pojedinog autora.

Ponajviše u želji da zadovoljimo vlastitu znatiželju (ali bez namjere da na ograničenu i manjkavu *mikrokopu* potvrdimo svoju hipotezu), prelistale smo nekoliko znanstvenih knjiga Milorada Stojevića: *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća: Studija* (1987), *Razdrta halucinacija* (1989), *Ignac Horvat* (1994), *Pjesništvo Antuna Barca* (1995), *Nauk o podrupku* (2010). Već na prvi pogled upada u oči da su u ranijim Stojevićevim knjigama fusnote znatno „discipliniranije“, da ih je ponajviše bibliografskoga i/ili uputničkog tipa. U ponajvećoj mjeri to se odnosi na njegovu studiju *Čakavsko pjesništvo u XX. st.* Istina, ni u kasnijim autorovim knjigama (pa ni u onoj iz 2010. godine) ne manjka fusnota toga tipa (prema Stojevićevoj tipologizaciji, riječ je o *tradicionalnim ili relativno statično emitivnim podrupcima redukcijiskoga tipa*; usp. Stojević 2010: 62–63), ali njihov udio postupno postaje sve manji. (Stojević naime ni u kasnijim svojim rukopisima fusnotama ne uskraćuje tradicionalnu ulogu bibliografskih/intertekstualnih bilježaka – što je svakako legitiman postupak – no fusnotna se raznovrsnost, i u kvantitativnome i u kvalitativnome smislu, povećava. Posljedično, a što možemo smatrati i manjkavošću navedenih izdanja, u njima ne postoje objedinjeni popisi relevantne literature – svi se podaci nalaze u podrupcima!)

barem puke empatije radi – upitati: *a što je s čitateljima?* Priznajemo: godi nam razmišljanje Chucka Zerbya o fusnotama kao o šarmantnom dodatku koji čitatelje može samo potaknuti na to da čitaju dalje (Zerby 2002: 78⁵): glavna je zadaća fusnote *prekidanje* zahtjevna teksta (*kada je tekst zahtjevan – dobrodošao je prekid*), pa će tako *odsustvo fusnota prije obeshrabriti nego privući prosječnog čitatelja*; ona je *zabavna, zavodljiva i nudi predah* (usp. Zerby 2002: 91 i 97). Više nam godi nego što u njega doista vjerujemo! Rekle bismo naime, ovisit će to i o smještaju fusnota u tekstu, i o njihovoj broju, i o sadržaju teksta ispod i iznad crte itd., itd.⁶

Moramo se konačno dotaći još jednoga pitanja, koje je prije estetičke no tehničke naravi: jesu li naime fusnote lijepe (i poželjne) ili su smetnja grafičkoj „čistoći“ i urednosti knjige? Jesu li one doista *nevolja za izdavače*

5 Lokacije za ovu bibliografsku jedinicu ne odnose se na stranice, nego na pozicije u e-izdanju knjige (*kindle edition*).

6 Smatramo naime da rečenice i/ili tekstovi ispresijecani fusnotama postaju zahtjevniji za čitanje (poput *raz/govora* koji je ispresijecan neprekidnim upadicama i/ili digresijama): čitatelj (koji se odluči na paralelno čitanje teksta iznad i ispod crte) mora se stalno vraćati u (supra)sintaksu „glavnoga“ teksta. U tom smislu nije nevažno ni na kojim se mjestima fusnote umeću (je li to usred rečenice/misli ili na kraju neke relativno zaokružene cjeline). Nije nadalje nevažno ni to kakvi se sadržaji u fusnotama nalaze (nije rijedak slučaj da je tekst teorijski/znanstveno fundiran upravo u svojim fusnotama (koje su stoga namijenjene samo onim čitateljima koji *žele ili mogu više*). Primjerice, u predgovoru će uz prijevod *Indijske filozofije jezika* Rama Chandre Pāndeye (Beograd 1975) Radoslav Katičić posebno upozoriti na to da su „bilješke na dnu stranice zapravo ono što je u knjizi najvažnije“ te će u nastavku poentirati: „U toj je knjizi, naime, tekst komentar bilješkama, a ne bilješke tekstu“ (str. 14). Naravno, u takvim situacijama teško da se fusnote mogu smatrati prijeko potrebnim *odmorištem*. Prije bismo se mogle prikloniti gledištu da fusnote u znanstvenome tekstu služe kao umrežen sustav dovodnih i odvodnih kanala u zgradi; u njima se pozivamo na one autore čije stavove dijelimo, no spominjemo i one od čijih stavova „čistimo“ svoj tekst (usp. Schwanitz 1999: 461).

(U ovom kontekstu čini nam se zanimljivom i pomalo bizarna prispodoba što je, pozivajući se na Noëla Cowarda, u nastavku navodi Dietrich Schwanitz: nastajanje fusnote može se usporediti s vođenjem ljubavi; to je kao da usred ljubavnoga čina moramo otići do vrata kako bismo primili gosta i odmah potom nastavimo tamo gdje smo stali. I taj se *coitus interruptus* mora uvježbati; usp. Schwanitz 1999: 461.)

No i u tim „težim“ slučajevima – pod pretpostavkom da je hijerarhizacija i distribucija misli dosljedno provedena – „dvorazinska“ struktura teksta može ići na ruku čitatelju: selektivno će čitati *komade* teksta (nadrubnoga ili podrubnoga) i odabirati samo one sadržaje koji su za njega u određenom trenutku relevantni.

Dakako, to ne isključuje drugu mogućnost (kojom se vraćamo Zerbyevu stavu što nas je i potakao na ova promišljanja): nerijetka je naime pojava da se autor u fusnoti oslobodi (samonametnutih si) okova znanstvene užtogenosti, pa se ona u velikom broju slučajeva prepoznaje kao mjesto na kojemu tekst postaje prohodniji i razumljiviji; u tom će smislu Schwanitz ustvrditi da „fusnota otkriva pravo lice autora“ (1999: 461).

(Zerby 2002: 65)?⁷ U vezi s tim spominjemo (nama nevjerojatan) podatak da neki izdavači ne prihvaćaju tekstove „opterećene“ fusnotama (Zerby 2002: 71)! Napokon, ta će nam (grafička/tipografska) perspektiva, vjerujemo, pomoći u razumijevanju pojedinih izdavačkih praksi, u prvome redu američke, u nekoj mjeri i britanske: bilješke se donose iza većih tekstnih cjelina ili poglavlja (tzv. endnote).⁸

*

Druga se skupina pitanja u vezi s tekstom koji se ispisuje pri dnu stranice tiče njegova funkcionalnoga i sadržajnog aspekta – što će nas napokon izravnije usmjeriti i Stojevićevim *podrupcima*.

Ne želeći ovdje potanko razglabati zašto se fusnote smatraju prepoznatljivom značajkom jednoga tipa tekstova, onih znanstvenih,⁹ u propitivanju ćemo se njihove funkcije (ili, bolje, njihovih funkcija) u

-
- 7 Uistinu, prekomjerna količina teksta *ispod crte* može predstavljati problem grafičkim urednicima (posebice u izdanjima manjega formata): fusnote se *prelijevaju* sa stranice na stranicu, nedostaje „gornjega“ teksta na koji bi se kačile, stranice su knjižnoga bloka asimetrične i doimaju se pomalo neuredno i sl.
- 8 U skladu je to i s preporukom utjecajna američkog priručnika za pisce, urednike i izdavače (usp. *The Chicago Manual of Style* 1993: 494). Britanski priručnik toga tipa nije sasvim eksplicitan, ali ima osnova za zaključak da se prednost daje endnotama (usp. Ritter 2002: 553–554). Uostalom, ujednačavanje grafičkog izgleda tekstova bit će očekivano (ili čak zahtijevano) i s obzirom na činjenicu da mnoge engleske naslove objavljuju nakladnici koji imaju svoje podružnice na raznim kontinentima (npr. London, New York, Chicago, Sydney, Toronto, Singapore itd.).
- 9 Vjerujemo, složena (višerazinska) struktura znanstvenih tekstova, njihova složena (supra)sintaksa uvjetovana je složenošću znanstvene misli, ali i kognitivnih procesa na kojima se temelji. S druge strane, podsjećamo, fusnota je značajka isključivo pisanoga teksta. Pristajući uz gledište da se svi diskursni tipovi (tradicionalno: funkcionalni stilovi) – pa tako i akademski/znanstveni – mogu ostvarivati i u govoru i u pismu (govor i pismo kao *planovi jezične realizacije*; usp. Kovačević–Badurina 2001: 39–92), otvorit ćemo pitanje kako se potencijalno fusnotni sadržaji ostvaruju u govorenome diskursu (moglo bi se ono, dakako, protegnuti i na pisane tekstove s obilježjima znanstvenosti, a koji su pisani bez fusnota). Naravno da se kompleksna znanstvena misao može iskazati i u „jednorazinskim“ tekstovima ne nužno i jednostavnije strukture. Unutarnja se segmentacija (eventualno i hijerarhizacija) sadržaja postiže pritom leksički (leksemima i/ili frazeologiziranim konstrukcijama, obično u funkciji tekstnih konektora, odnosno diskursnih oznaka, npr. *uzgred, ..., dopustite jednu digresiju..., prije no što nastavim, dužina sam vam jedno objašnjenje..., o tome možete više naći u..., navodim jedan primjer..., podsjećam vas da se o tom pitanju raspravljalo na...*), intonacijskim sredstvima i stankom i sl.

komunikaciji, tj. u razmjeni znanstvenih informacija nužno dotaći i sadržajne raznovrsnosti tih paralelnih (podrubaak) dijelova tekstova.

I doista, različiti su sadržaji koji svoje mjesto mogu naći pri dnu tiskane stranice i – što je možda još važnije – na različite se načine odnose spram teksta koji prate (usp. Badurina–Palašić 2010). Posljedično, nameće se potreba sistematizacije, klasifikacije, odnosno moguće tipologizacije podrubaak bilježaka. Ovdje se nemamo namjere baviti tom problematikom,¹⁰ pa preuzimamo – kao radnu, operativnu – onu Stojevićevu (usp. Stojević 2010: 61–106). Ugrubo, Stojević fusnote dijeli u četiri skupine, no potom će unutar svake uspostaviti još niz potkategorija (koje na ovome mjestu ne navodimo): 1. tradicionalne ili relativno statično emitivne; 2. ambivalentne ili idejno-problemski fleksibilne; 3. denotativno semantički relativne i 4. fiktivne.

O Stojevićevoj fusnoti posebno

Budući da je pisanje fusnota u znanstvenim studijama i knjigama stilski neutralan postupak, manje će nas zanimati fusnote u znanstvenom dijelu Stojevićeva opusa (iako ćemo se u konačnici i na njih osvrnuti).¹¹ Naprotiv, u središtu će se naše pozornosti naći podrubaak bilješke u Stojevićevu romanu – gdje *očuđuje* ne samo njihovo pojavljivanje nego, još i više, njihova količina.

Iznimno, umjesto da ispisujemo još jednu fusnotu, odlučile smo se na ovome mjestu općenitiji sadržaj (koji bi nas trebao uvesti u „problematiku“ Stojevićevih literarnih fusnota) ispisati u tekstu *iznad crte*.

Stojević – kako smo netom spomenule – govori o posebnoj kategoriji podrubaak: onim *fiktivnima* (mi ćemo ih radije nazivati *fikcijskima*).¹² Podrupci su to što se javljaju u književnosti, uglavnom prozi, kadšto i u poeziji.¹³ Ipak,

10 Svaki pokušaj tipologizacije otvara naime niz pitanja – od kriterija na kojima se temelji i mogućnosti njihove dosljedne provedbe, preko suočavanja s nemogućnošću razgraničenja netom uspostavljenih tipova/kategorija u zonama u kojima se pojedini kriteriji presijecaju ili neutraliziraju do nužnosti donošenja nimalo lake odluke o stupnju složenosti tipologizacije koja se uspostavlja (naime manje složene tipologizacije mogu biti operativnije, ali počesto su i manje precizne) i sl.

11 Dakako, jedna bi od mogućih tema mogla biti ovjeravanje Stojevićeve tipologizacije u njegovu znanstvenom opusu. No to nije *naša* tema.

12 Intervenirajući u *izraz* (naziv), ne želimo intervenirati u *sadržaj* pojma. Opredjeljujemo se za *fikcijski* kao precizniji (‘koji se odnosi na fikciju’), naspram *fiktivan* ‘izmaštan, nepostojeći, prividan’.

13 Dakako, odmah ćemo odavde isključiti one fusnote koje dolaze uz književne tekstove,

nećemo dalje slijediti Stojevićevu potklasifikaciju fikcijskih podrubaka¹⁴ – već ćemo se radije usmjeriti najavljenome korpusu.

Naš je pak korpus predodređen Stojevićevim romanesknim opusom (*Primeri vežbanja ludila*, 1981; *Orgija za Madonu*, 1986; *Balade o Josipu*, 1997; *Tatarski zajuttrak*, 2002; *Krucifiks*, 2004; *Krv i poljupci*, 2004), no tek uz manje ograde zadržat ćemo se na jednom od Stojevićevih romana – na *Baladama o Josipu*.¹⁵

ali im – u strogo formalnome smislu – ne pripadaju. Takve su, primjerice, one u kojima se autor (ili, još češće, prevodilac djela), kadšto i priređivač ili urednik na štogod u tekstu posebno osvrću ili što tumače – očekujući da će time pomoći recepciji djela (usp. i Stojević 2010: 100–101). Očekivano, takve su fusnote posebno česte – nerijetko i nužne – u prijevodnoj književnosti jer pomažu pri *transponiranju* književne umjetnine iz jednoga jezika i kulture u drugi jezik i kulturu. Mogu međutim prevodiočeve bilješke i nadrašti puku objasnidbenu funkciju te preuzeti kakvu ambiciozniju zadaću, kao npr. u hrvatskome izdanju romana *Kuća svile* Anthonya Horowitza (prevoditeljica Giga Gračan, izdavač Profil, 2013): prevoditeljičine podrubne bilješke u romanu u kojemu je glavni lik Sherlock Holmes uspostavljaju intratekstualne i intertekstualne veze (s jedne strane s opsežnim prevoditeljičnim pogovorom, s druge s cjelokupnim književnim opusom sira Arthura Conana Doylea). Takav će postupak, nagađamo, posebice goditi hrvatskome čitateljstvu, možda u manjoj mjeri upoznatome s nebrojenim avanturama poznatoga književnog lika. No i ne samo to! Prevoditeljičine fusnote razotkrivaju time *fino tkanje* zanimljiva literarnog predloška koji prate.

- 14 Ugrubo i bez navođenja primjera (za što usp. Stojević 2010: 99–106) bili bi to ovi tipovi podrubaka: (1) onaj što u formnoj kopijnosti želi persifilirati samu bit podrupka i tako pridonijeti stvaranju nove strukture u službi književnosti, odnosno očuditi književni tekst (...); (2) onaj što svojom fiktivnošću oponaša istinski model podrupka kako bi on pridonio namjeri beletrističkog teksta; (3) onaj koji obilježuje praksa intermedijalnosti kao prinosa određena shvaćanja podrupka.

I puko redanje ovih tipova (bez daljnjih komentara), nadamo se, učvrstit će nas u uvjerenju da bi se pojedini Stojevićevi podrupci (na koje ćemo se u nastavku osvrutati) lako mogli upisati u više no jednu skupinu.

- 15 Naime dok se za *Balade o Josipu* nedvojbeno može utvrditi da je roman s fusnotama (ukupno njih 93 na stotinu i osamdesetak stranica maloga formata), u manjoj ili većoj mjeri one se pojavljuju i u *Primerima vežbanja ludila*, u *Tatarskome zajutarku* te napose u romanu *Krv i poljupci*.

Svakako želimo upozoriti na prvu fusnotu u prvom Stojevićevu romanu (*Primeri vežbanja ludila*): nalazi se na samome početku, na naslovnici, uz moto: *puff-roman o „senci jednog kočijaša koji je senkom jedne četke ribao senku jednih kočija“*, gdje zvjezdicom obilježen navod upućuje na „bibliografski“ (?) podatak na dnu stranice koji glasi: „Iz tuđe knjige, str. 41.“ Usudile bismo se reći: začudnost, (ne)pouzdanost ili kvazipouzdanost podatka u podrubnoj zoni naslovne stranice prvoga romana nagovještuje Stojevićev fusnotni postupak u *Baladama o Josipu*.

Dužne smo ovdje još jednu (*ogradnu*) napomenu: iako roman *Krv i poljupci* obiluje fusnotama, one su nam se u ovom kontekstu pokazale manje zanimljivima. Ukratko, ponajveći dio podrubnih napomena u tom romanu donosi prijevodne ekvivalente leksema, sintagmi, frazema ili rečenica iz glavnoga teksta (začudno je, dakako, kad se hrvatski izraz u fusnoti prevodi na strani jezik!); ima ih podosta i s

Grafička neobičnost (ili razigranost) toga romana ne iscrpljuje se samo u bogato ispisanju porubnoj/podrubačnoj zoni većine njegovih stranica; pridonose joj i „dokumentarne“ fotografije s vrlo iscrpnim opisima i komentarima.¹⁶

Premda nam *fusnotnoga korpusa* ne manjka, već se na prvi se pogled može uočiti da baš i neće biti lako pisati o fusnotama u Stojeviću romanu: opiru se one svakome pokušaju sistematizacije, pa i funkcionalnoga određenja i/ili klasificiranja.¹⁷ Smatrajući se dakle oslobođenima *dužnosti* (ili *nužnosti*) uspostavljanja bilo kakve tipologizacije Stojevićevih fikcijskih podrubaka, možemo se, neopterećene, prepustiti ispisivanju tek uzgrednih zapažanja o njima.

Za ponajveći se broj fusnota u Stojeviću romanu *Balade o Josipu* može reći ili da predstavljaju izravno obraćanje Stojevića pripovjedača čitatelju (gdjekad i uz njegovo posebno apostrofiranje) ili da su, recimo to tako, autoreferencijalnoga tipa, tj. da u njima autor komentira vlastiti pripovjedački postupak, pa čak i „problematiku“ književnosti uopće. Međutim odmah moramo naglasiti: takvi se sadržaji ne nalaze samo u tekstu ispod crte – što otežava (ili čini nemogućim) naše nastojanje da jednoznačno odredimo suodnos između dviju razina *istoga* teksta, ali da i prepoznamo moguće

dodatnim autorovim objašnjenjima/pojašnjenjima, od kojih su neka – nedvojbeno svjesno – sasvim neočekivana (npr. davanje definicija za pojmove poput *punda*, *bulevar*, *opanak* ili *tange*, objašnjavanje tko je bio Walt Disney ili pak Brigitte Bardot itd.); u oči upadaju i dva primjera u kojima postajemo svjesni Stojevića pripovjedača: „**Zašto ne ponoviti?** Ciuco – magarac (tal.); Ciucoslavia, pogrđan naziv za Jugoslaviju“ (str. 30; istakle L. B. i N. P.) ili, slično, „**Ovo valja ponoviti.** U žargonu, Amerikanac“ (str. 104, istakle L. B. i N. P.).

Fusnota ne manjka ni u knjizi posebna (osebujna) tipa putopisne proze – *Pigi & Dog*, 2008. – koju Milorad Stojević supotpisuje s Lidijom Hajnc Stojević. Ipak, različite tipove Stojevićevih fusnota ponajbolje ćemo pokazati – kao što smo netom najavile – na primjeru fusnota iz njegova romana *Balade o Josipu*.

Napokon, spomenimo i to, nametnut će nam se i neke usporedbe fusnota iz dvaju Stojevićevih romana – *Balada o Josipu* i *Tatarskog zajutaraka*.

- 16 Budući da romanu pridodane fotografije (i pripadajući im tekstovi) slično kao i fusnote sudjeluju u tkanju – ili bolje: rastakanju – teksta romana, možemo ih – zajedno, i jedne i druge – smatrati paralelnim tekstom, tj. *paratekstom*.
- 17 Mislimo tu prije svega na nastojanja da se prepoznaju i utvrde tipovi odnosa između dijelova teksta iznad i ispod crte, potom da se ustanovi koji se i kakvi sadržaji obično navode ispod crte, ali i koja je njihova moguća funkcija (ili, bolje: koje su njihove moguće funkcije) u komunikaciji s literarnim tekstom. U nastavku ćemo nastojati potkrijepiti rečeno.

funkcije mnogobrojnih Stojevićevih podrubaka.¹⁸

Druga skupina fusnota u Stojevićevim *Baladama o Josipu* preuzima (ili, moglo bi se reći, zadržava) jednu od tipičnih, gdjekad i dominantnih (već spominjanih) fusnotnih zadaća: u njima se naime nalaze intratekstualne ili intertekstualne poveznice. Takvim će postupkom, smatramo, Stojević ustrajati u stvaranju privida znanstvene (ili znanstveničke) objektivnosti, ali će u isto vrijeme sam taj čin ironizirati i/ili činiti začudnim (postizati će to npr. postupkom povezivanja, pa potom poricanja bilo kakve veze ili pak nepouzdanim i u svakom slučaju besmislenim uputnicama tipa *ta i ta fusnota i neke ostale*, zatim *ako baš želite, pogledajte tu i tu fusnotu, ili nemojte* i sl.).¹⁹

18 Primjere fusnota – kako im i priliči – navodimo ispod crte. K tomu dvije se funkcije (nazovimo je tako, *fatička* i već imenovana *autoreferencijalna*) vrlo često ostvaruju u istim podrupcima: „O Suncu ćemo, jedanput detaljnije. Ako ne znate gdje, čitajte dalje tekst i odmah ćete shvatiti. Možda i bolje od mene, ako se ne varam“ (fusnota 1, str. 8); „Čitatelj će tek na kraju primijetiti kako su početna poglavlja duža od kasnijih, ali to nije moj problem. To je, jednostavno, problem književnosti uopće. Dakle, od početka moga pisanja, do, eventualno, idućega, sličnoga romančića“ (fusnota 5, str. 13); „Priznajte, ponestaje i vama imaginacije! Ako ne priznate, gdje ste onda? Molim vas lijepo“ (fusnota 69, str. 136); „Ovo podpoglavlje moglo bi se pretvoriti u svakakvu vrst romana. Zato je tako i kratko, kako sam i objasnio za šankom. Barem više puta“ (fusnota 59, str. 124; da stvar bude apsurdnija, fusnota se vezuje uz potpoglavlje koje doslovce glasi: „On šuti.“).

Zna se u tekstu ispod crte pojaviti i sasvim neočekivan (začudan!) autorov komentar koji se lako dovodi u vezu s pripovjedačkim postupkom, odnosno kreiranjem (narastanjem) konkretnoga teksta: „Joj, Bože, koliko nas teksta još čeka!“ (fusnota 47, str. 103).

No evo i jednoga primjera kojim ćemo posvjedočiti *pretakanje* sadržaja s vrha na dno stranice. U gornjemu tekstu stoji ovako: „Razgovor se vodio, kako se kaže, pred bazenom. A on, taj razgovor, da budem jasan, bijaše u odsjaju nagih tijela, i o tome te⁶ više ne želim obavještavati.“ Brojka ⁶ uz zamjenicu *te* upućuje na šestu fusnotu, koja glasi: „Postadosmo intimni, zar ne? To mi i bijaše, ona meni, naprosto *bje* svrhom, bez obzira, što zbog skromnosti ne želim otkriti razloga svemu tome“ (str. 13).

Kad je o autoreferencijalnosti u fusnotnome tekstu riječ, upozorit ćemo i na dvije fusnote (obje označene zvjezdicama kao *napomene izdavača*) u novijemu Stojevićevu romanu – *Tatarski zajutrak* (str. 119–121). U njima se komentira tekst romana – točnije, nedostatak (ili misteriozan nestanak) dvaju njegovih poglavlja: XIV. i XV. – pri čemu se upućivanjem na konkretne osobe iz hrvatske akademske zajednice i njihove (navodne) knjige i znanstvene studije simuliraju značajke krajnje objektivnoga znanstvenog diskursa.

19 Usp. primjerice: „Valja nam se vratiti fusnoti broj 5 (pet), ako je moguće, ako nije – nije ni bitno. Ionako, sve ovo improviziramo. Stvarnost je sasvim drugačija“ (fusnota 9, str. 15); „U njoj su određeno vrijeme radili Lžedimitrij i Topli Daisy. Usporedi fusnotu broj 7 (sedam), a i neke ostale“ (fusnota 56, str. 122); „Čovjek ne bi očekivao, ali *onu istu* što ju je pušio Vinko Burkić, zvan Mimmo, iz moga prethodnoga romančića pod naslovom *Orgija za Madonu* (Beograd 1986.). Zato i ne valja očekivati slučajnost u *ovome* mom tekstu“ (fusnota 7, str. 14); „Da budem konkretan i pošten prema vama, to je *ono*

I ovaj letimičan uvid u fusnote u Stojevićevu romanu pokazao je, nadamo se, da je naše polazišno odustajanje od bilo kakva pokušaja njihova klasificiranja bilo ne samo opravdano nego i jedino moguće: ako bismo ih pak i željele uklopiti u spominjanu Stojevićevu shemu fiktivnih podrubaka,²⁰ mogle bismo samo utvrditi da među njima ima i persiflažnih (*očuđujućih*), i – nazovimo ih tako – mimetičkih, i (uključimo li u razmatranje *paratekstualne* slikovne priloge i pripadajuće im opise) intermedijalnih – ali i kombinacije svega toga! Riječju i bez krzmanja: Stojevićev bismo fusnotni postupak jednostavno mogli nazvati – *ludičkim*.

No prije samoga kraja želimo načas usmjeriti pogled i na „ozbiljna“ Stojevića, na fusnote ni manje ni više nego u njegovoj monografiji o fusnotama (usp. Stojević 2010). Naime uvjerene smo da i među njima – a nalaze se posvuda, od naslova do kazala imena – ima itekako zanimljiva materijala za neka/nečija buduća istraživanja!²¹

piće što ga je pila Eliza Filiferović (ta, znate je i sami!) iz onoga istoga romančića što je spomenut u fusnoti broj 7 (sedam), ili nekoj prije ili poslije. (...)“ (fusnota 10, str. 15–16); „Ne nalikuje li vam to na neke odnose iz moga romančića *Orgija za Madonu?* Ako da – grdno se varate. Vi ste sada u drugoj priči. Sviđalo se to vama ili ne“ (fusnota 24, str. 56) itd., itd.

20 Povest ćemo se na ovome mjestu za Stojevićevim načinom intratekstualnoga upućivanja te uputiti na fusnotu 14 (ili, jednostavno, usp. Stojević 2010: 99–106).

21 Mnogi će fusnotni postupci u *Nauku o podrupku* podsjetiti na fikcijske Stojevićeve fusnote. Ipak, nećemo se time ovdje više baviti. Upozorit ćemo međutim na jedan zanimljiv Stojevićev *eksperiment*: ispisivanje fusnota u fusnoti (usp. npr. 2010: 27–28). Bez obzira na to što smatramo da takvo multipliciranje fusnota baš i ne bi bilo praktično (u prvome redu što se čitatelja tiče), priznat ćemo da bi u brojnim slučajevima (pa i u ovome našem tekstu!) moglo dobro posvjedočiti o unutarnjoj hijerahizaciji fusnotnoga sadržaja.

O fusnoti zaključno²²

Sada već postaje bjelodanim: svaki (naš) napis o fusnoti dotiče se mnogovrsnih gledišta u vezi s tim na dnu stranice ispisanim dijelovima tekst(ov)a, načinje on mnoga pitanja, ali i – čini se, neizbježno – *rastače* se u brojne fusnote. Po svemu sudeći, o fusnoti nije lako, a možda nije ni moguće pisati *pravocrtno*. Stoga bez pretenzija da barem u zaključku *discipliniramo* misao (i učinimo je, možda, i konačnom) dopisujemo još neka zapažanja.

Želimo tako spomenuti da se uopće nismo dotakle problema čitalačkih navika, naime uvriježenih sklonosti čitanja (ili pak nečitanja) fusnota. Čini nam se da prečesto neprimjereno grafičko oblikovanje tiskanih izdanja – konkretno, neprihvatljivo sitan slog kojim se otiskuje tekst u podrubnim zonama stranica knjige – ne ide u prilog stvaranju poželjnih čitalačkih praksi. Ipak, željele bismo (zacijelo nimalo skromno) vjerovati da je i ovaj naš napis o (Stojevićevoj) fusnoti posvjedočio da je fusnota ne samo dobra tema nego nadasve i dobro štivo!²³

22 Alternativno, ugledajući se na Graftona (usp. Grafton 1999), mogle bismo posljednju cjelinu nazvati *Zaključnom fusnotom*. Slično, i zadnje je poglavlje Stojevićeve knjige *Nauk o podrupku* naslovljeno „Mogući pogovor/podrubak mojoj knjizi *Nauk o podrupku*“.

23 Kako valjda i priliči, ovaj tekst završavamo fusnotom. Koliko god šaljivo bio iskazan stav da u bi u znanstvenim radovima iz područja humanistike fusnote trebale sadržavati najmanje 1% ukupne količine znakova, ali iz estetskih razloga nikako više od 99% (usp. Scheffler 2009), sa zadovoljstvom konstatiramo da smo udovoljile i tome zahtjevu! Evo i egzaktnoga podatka: *ispod crte* ispisano je 68,48% teksta. Naposljetku smatramo da je to u suglasju sa samom temom, a uza sve to (prekomjerno) ispisivanje podrubnoga/ podcrtnog teksta nije sasvim strano ni barem jednoj od autorica ovoga priloga.

Izbor iz literature²⁴

- Badurina, Lada – Marković, Ivan – Mićanović, Krešimir (2007) *Hrvatski pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2010) „Ispod teksta: bilješka o fusnoti“, *Riječki filološki dani 8*, zbornik radova, ur. L. Badurina i D. Bačić-Karković, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 451–464.
- Gačić, Milica (2001) *Pisanje i objavljivanje znanstvenih i stručnih radova*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske – Policijska akademija, Zagreb.
- Grafton, Anthony (1999) *The Footnote: A Curious History*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Kovačević, Marina – Badurina, Lada (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Mesaroš, Franjo (1971) *Grafička enciklopedija*, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Moennighoff, Burkhard (2001) „Paratexte“, u: H. L. Arnold, H. Detering (ur.), *Grundzüge der Literaturwissenschaft*, DTV, München, str. 349–356.
- Oraić Tolić, Dubravka (2011) *Akademsko pismo: Strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Ritter, R. M. (2002) *The Oxford Guide to Style*, Oxford University Press, Oxford, UK.
- Scheffler, Eberhard (2009) „Die Fussnote als Höchstmaß wissenschaftlicher Arbeiten – die Pedinotologie“, http://rsw.beck.de/rsw/upload/Presse/Die_Bedeutung_der_Fu%C3%9Fnote.pdf), zadnji posjet 26. svibnja 2013.
- Schwanitz, Dietrich (1999) *Bildung. Alles was man wissen muss*, Frankfurt a. M.
- Stojević, Milorad (1995) „Ogled o podrupku“, *Fluminensia*, god. 7, br. 1, str. 81–110.
- Stojević, Milorad (1999) *Knjižica o podrupku*, Libellus, Crikvenica – Rijeka.
- Stojević, Milorad (2010) *Nauk o podrupku*, Riječki nakladni zavod, Rijeka.
- Šamić, Midhat (³1972) *Kako nastaje naučno djelo: Uvođenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada – opšti pristup*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

24 Na popisu literature navodimo jedinice koje smatramo relevantnima za temu, a ne i popis izvora (korpus). S obzirom na prigodu u kojoj pišemo ovaj tekst, naš je korpus u velikoj mjeri predodređen Stojevićevim opusom (njegova literarna, ali i znanstvena djela), a tek uzgredno spominjemo i neke druge primjere uporabe/pisanja podrubnih bilježaka. Ti se bibliografski podaci navode u tekstu ili *podtekstu* (tj. u podrupku/fusnoti).

The Chicago Manual of Style (¹⁴1993) The University of Chicago Press, Chicago
USA – London UK.

Zerby, Chuck (2002) *The Devil's Details: A History of Foonotes*, Touchstone,
Simon & Schuster, Inc., New York – London – Toronto – Sydney –
Singapore.